
УДК 81-115=161.2=112.2=162.1:611.9**Людмила Мойсеєнко**
Міжнародна школа україністики НАН України

СОМАТИЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ, НІМЕЦЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ ІЗ КОМПОНЕНТОМ НАЙМЕНУВАННЯ «ЧАСТИНА ТІЛА ЛЮДИНИ»

У статті досліджено низку фразеологічних одиниць трьох мов з компонентом найменування «частина тіла», з'ясовано їхні особливості, а також доведено їхній безпосередній зв'язок з фізичним, психічним та поведінковим станом людини.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічна одиниця (ФО), соматизм, семантика.

This article explores a number of phraseological units of three languages with the component «body», found their features and proven direct connection with their physical, mental and behavioral state.

Keywords: phraseologism, phraseological unit (PhU), component-somatism, semantics.

W artykule na materiale trzech języków zbadano szereg jednostek frazeologicznych zawierających komponent nazewnictwa «części ciała», ustalono ich specyfikę oraz udowodniono ich bezpośredni związek z fizycznym, psychicznym stanem człowieka i jego zachowaniem.

Słowa kluczowe: frazeologizm, jednostka frazeologiczna (JF), somatyzm, semantyka.

Соматична фразеологія займає важливе місце у фразеології будь-якої мови. Тут проявляється загальна закономірність фразеологічної системи незалежно від лінгвотипологічної класифікації даної мови. Саме цей клас фразеологічних одиниць виявляє значну схожість з фразеологією інших мов (споріднених і неспоріднених), поскільки знаходить у них своє відображення загальнолюдська практика, багатовіковий досвід людини в освоєнні й перебудові навколишнього світу.

Здатність соматизмів утворювати фразеологізми в значній мірі залежить від древнього усвідомлення людиною необхідності частин тіла для життя і участі їх в трудових операціях. Процес пізнання людиною навколишньої дійсності починається з відчуттів, які виникають через органи чуття. Разом з тим різноманітні дії, починаючи з найпростіших, виконуються людиною за допомогою органів тіла. Саме тіло є найбільш доступним і дослідженим об'єктом спостережень людини з перших її життєвих кроків. Своє орієнтування в просторі, свою оцінку того, що її оточує, людині було зручніше співвідносити перш за все з частинами свого тіла. О. Назаров справедливо відмічає, що частотність соматизмів у складі фразеологічних одиниць залежить від міри необхідності органів у трудовому процесі і від усвідомлення людиною необхідності органів для свого життя: чим вищою є необхідність (і міра її усвідомлення), тим вищою є можливість соматизму утворювати фразеологізми [5, с. 31].

Актуальність дослідження полягає у зіставленні фразеологічних одиниць відразу трьох мов: української, німецької та польської. Порівняльний аналіз фразеологізмів із соматичним компонентом у семантичному та етнокультурологічному аспектах зумовлена необхідністю з'ясувати механізми творення фразеологічних

одиниць із соматичним компонентом, встановити специфіку соматичного символу в структурі фразеологізму та його вплив та семантику фразем.

Мета дослідження: провести зіставлення фразеологічних одиниць із соматичним компонентом трьох мов та з'ясувати особливості їх вживання.

Нашим завданням є 1) вивчити і проаналізувати фразеологізми з соматичним компонентом «частини тіла» трьох мов; 2) провести їх класифікацію; 3) простежити і зіставити значення цих фразеологічних зворотів.

Об'єктом вивчення. Об'єктом даного дослідження є фразеологічні одиниці трьох мов: української, німецької та польської, але досліджується не весь фразеологічний фонд цих мов, а тільки обороти лексико-семантичного поля «частин тіла».

Предметом дослідження стали роботи вітчизняних і зарубіжних лінгвістів, мовним матеріалом слугували словники фразеологізмів української, німецької та польської мов.

Теоретична та практична цінність роботи полягає у вивченні подібностей і відмінностей між конкретними ФЕ декількох мов — найбільш відомий і розроблений вид порівняльного аналізу у фразеології. Отримані результати можуть бути використані для подальших і глибших досліджень у перекладознавстві, а також у навчальному процесі під час теорії перекладу.

Терміни «соматизм», «соматичний» мають різні тлумачення. Згідно широкому тлумаченню, соматизми, соматичний (від грецького *soma* (*somatos*) — тіло), — це засоби позначення явищ, що відносяться до сфери тілесності. У вузькому сенсі, соматизм — це будь-яка значуща ознака, положення або рух особи і всього тіла людини, тобто термін, що охоплює всі форми однієї з невербальних мов — соматичної мови, яка включає жести, міміку, пози, вирази осіб і різноманітні симптоми душевних рухів і станів [10, с. 101].

Соматична фразема — двовершинна непередикативна фразеологічна одиниця, ключовим ономасіологічним компонентом якої є соматизм (назва частини чи органу тіла людини) [7, с. 5]. Фразеологізми із соматичним компонентом досліджували такі вчені, як Мокієнко, Л. Коломієць, В. Скар, М. Алексеєнко, Л. Дядечко, А. Івченко, В. Виноградов, Д. Ужченко та В. Ужченко, В. Коваль, О. Селіванова, В. Кононенко, М. Кочерган, О. Тищенко, О. Андрейченко, А. Архангельська, М. Горди, О. Каракуця, О. Левченко, Ю. Мільошин. Польської (Д. Філяр, А. Пайджінська, К. Секерська) та німецької мови — Л. Вайсгербер, К. Пальм, О. Блюм, однак і надалі потребують подальшого дослідження.

У кожній мові соматизми належать до найдавнішого пласту лексики і беруть активну участь у творенні фразеологічних одиниць (ФО), які ілюструють фрагменти мовної картини світу певного народу. Соматична фразеологічна одиниця (далі СФО) — це стійке словосполучення, до складу якого входить лексичний компонент, що містить назву частини або органа людського тіла. Саме СФО найкраще характеризують антропоцентричне сприйняття світу людиною. Тому актуальними є дослідження соматичної фразеології як способу емоційно-експресивного осмислення дійсності і відбиття фактора суб'єктивності у мові. Посилена

увага дослідників зосереджується на позиції людини у процесі мовлення і проблемах функціонування мовної свідомості.

Лексеми — соматизми в кожній конкретній мові можуть мати нове вживання пов'язане з символікою денотатів. Існуючи в складі фразеологічних одиниць ці слова, так би мовити, «уточнюються» у своїх функціях, а мовна спільнота сприймає їх як належне. Наприклад, про дуже худу особу у різних мовах говорять, вживаючи ФО: українською — шкіра та кості, російською — кожа да кости, польською — *skóra i kości*, як бачимо, соматичні фразеологізми, незважаючи на невеликі культурні відмінності, які хоч і віддзеркалюють універсальні цінності, проте є характерними для багатьох народів. Це ми і будемо намагатися показати у нашій статті.

У ході нашого дослідження ми з'ясували, що найбільш часто вживані іменники як української, так і німецької і польської мов це: *голова, язик, ніс, вухо, око, рука, нога, серце, душа*. Трохи менш частотними є компоненти: *волосся, зуби*.

Голова / Kopf / giowa управляє мисленням і розумом. У зв'язку з цим впливає основне конотативне значення соматизма, воно позначає розважливість і розум, чи їх відсутність, наприклад: *einen klaren (або offenen) Kopfhaben / Nicht auf den Kopf gefallen sein* — мати ясну голову, або *seinen Kopf für sich haben* — мати свою голову на плечах. Позначення психічного стану людини відображається у таких фразеологічних одиницях: *den Kopf hängen lassen / den Kopf verlieren* — новісити голову / похнюпивши голову. Найчастіше «голова» набуває значення «життя», оскільки є життєво-важливим органом: *etwas mit seinem Kopf bezahlen* — неплатитися головою, *zapłacić głową za coś*. Бути недосвідченим — *zielona głowa. Pracować głową* — «працювати розумово». Втратити голову — *stracić głowę* (np. *zakochać się*). «Сидити у когось на шиї» або «на *głowię*».

Очі / Augen / oczy. Очі є важливими виразниками почуттів і емоційного стану людини. Наприклад, подив: *die Augen aufreiffen* — витріщив очі; бажання: *die Augen brennen* — покласти око на що-небудь / очі загоряються; заздрості і недоброзичливості: *ein böses Auge haben, klüć w oczy*. Фразеологізми, що позначають смерть: *die Augen schließfen* — закрити очі навіки. Бути досвідченим фахівцем — *doświadczone oko*. Рити очима землю — *wbić oczy w ziemię*.

Ніс / Nase / nos. Перше його значення часто пов'язане з отриманням інформації. Наприклад: *nicht über die eigene Nase sehen* — далі власного носа не бачити; *etwas vor der Nase wegschnappen (або wegnehmen)* — поцунити що-небудь у кого-небудь з-під носа. Друга символіка носа — хвороблива цікавість, пороки: *seine Nase stecken* — пхати свого носа не в свою справу, *wetknąć nos w coś, do czego*. Обманювати — *wodzić za nos*, бурмотати собі під носа — *mruczeć pod nosem*; глядіти свого носа — *pilnować swego nosa*, втратити самоконтроль (нерви здають) — *coś idzie jak krew z nosa*.

Вухо / Ohr / ucho — позначає здатність впізнавати і слухати: *(ganz) Ohr sein / mit beiden Ohren hürchen (auf etwas)* — в усі вуха слухати; *etwas zu einem Ohr herein zum andernhinauslassen* — в одне вухо влетіло, в інше вилетіло. Цікаво, що вуха асоціюються з таємницею, з бажанням її вивідати: *die Ohren spitzen* — нагострити вуха; *bis über die Ohren verliebt sein* — закохатися по вуха; *viel um die Ohren haben* — бути по вуха в роботі; слухати краєм вуха — *śluchać jednym uchem*; їсти, аж за вухами лящить — *jeść aż się uszy trzęsą*; слон на вухо наступив — *ślōń na ucho nadeprnął*.

Язык / Zunge / jkzyk символізує спілкування: *die Zunge verschlucken* — язика проковтнути; *etwas auf der Zunge haben* — на язиці крутиться, тримати язик за зубами — *die Zunge im Zaum halten*; *das Herz auf der Zunge haben (abo tragen)* — язик мій — ворог мій. Забагато говорити, або ж розпускати плітки — *mież diugi jkzyk*. Замовкнути — *niech wam jkzyk uschnie*; мазати медом по губах *mieć miód na ustach*, *mówić komuś coś milego*.

Рука / Hand / rkka соматизм, зі значенням «перебування чого-небудь у ко-го-небудь і отримання», наприклад: *die Hand auf etwas legen* — накласти руку на що-небудь / прибрати що-небудь до рук; *sich in die Hand nehmen* — взяти себе в руки. Значення діяльності: *freie Hand haben* — розв'язати руки. Руки позначають і матеріальне втілення намірів: *um die Hand anhalten (abo bitten)* просити руки; *seine Hände in Unschuld waschen* — умити руки. Рука у польській мові позначає дію, працю людини — *pracować rękami* «працювати фізично», *mieć złote ręce* «мати технічні здібності, справлятися з будь-якою роботою», *mieć słotianne ręce* «не мати здібностей до будь-якої діяльності». Провина — *mieć krew na rękach*; втратити надію, вішати носа — *opuścić ręce*; руки опускаються — *ręce opadają*; «brak kobiecej ręki» — руки жіночі не ходили; руки в брюки — *z założonymi rękoma*.

Нора / Beine / noga символізує рух, швидкість: *was man nicht im Kopf hat, muv man in den Beinen haben* — дурна голова ногам спокою не дає, *mit semen Beinen auf der Erde bleiben / fest auf den Beinen stehen* — стояти обома ногами на землі; *festen Fuß fassen* — відчувати ґрунт під ногами; *auf die Beine kommen* — встати на ноги; *mit einem Fuß unter der Erde (abo im Grabe) stehen* — стояти однією ногою в могилі. Припадати до ніг, просити — *padaż do nóg*, «одна нога тут, а друга там» у польській мові має відповідник — *na jednej nodze*.

Волосся / Haar / włosy символізує вираження емоцій. Наприклад, страху: *die Haare stehen zu Berge* — волосся дибки стає; досади: *sich die Haare ausreißten* — рвати на собі волосся. Окремою семантикою володіє один волосок. Він має значення чогось малого, іноді неважливого: *Haare spalten* — чіплятися до дрібниць; *um kein Haar* — ні на волосок; у три горла (чого душа забажає) — *jak włosów na głowie*; волосся дибом встає, волосся в'яне — *włos się jeży, włosy stają dęba ze strachu*.

Зуби / Zahn / zkyb — зачасту вираження агресивної поведінки людини: *einen Zahn gegen j-n haben / die Zähne fletschen* — мати зуб проти ко-го-небудь / скалити зуби; *Aug(e) um Aug(e), Zahn um Zahn* — око за око, зуб за зуб; *bis auf die Zähne bewaffnet sein* — озброєний до зубів. Також клацати зубами від холоду — *szczękać, dzwonić zębami (z zimna)*; мати зуби на продаж — *suszyć zęby*.

Українська і польська мови бу-же схожі між собою, тому коли порівнювати ФО цих мов можна простежити їх спільність, вони тотожні та подібні будовою. Наведемо кілька прикладів: сильна (міцна) рука *silna (mocna) ręka*; золоті руки *złota rączka (złote ręce)*; капустия голова *kapuściana głowa*; надійна рука *pewne, niezawodne ręce*; осячє вухо *ośle ucho*; молоко під вусами не обсохло *mleko pod wąsem nie obeschło*; дуги губу *wydać wargę*; свинячє вухо *świńskie ucho*. За нашими спостереженнями, одиниці, в яких компонентом є назва частин тіла, в українській мові функціонують частіше, ніж у польській, де простежуємо більшу схильність до вживання інших структур: нечиста рука *człowiek zły, nieporządny*; своя рука *swój*

człowiek (chłop); золоті уста *zdolność do dobrego wysławiania się*; живіт до спини *при-сох сама skóra i kości*.

Варто сказати про те, що є безпосередньо у тілі, хоча це й не відноситься до опису зовнішності людини, але ми простежуємо паралелі у соматизмах трьох мов, бо так чи інакше, нас цікавить яку роль вони відіграють в емоційному стані людини, як то — серце чи, можливо передають якусь інформацію, або ж мають відношення до психічного стану людини як — душа.

Серце / Herz / serce — орган з символікою почуттів, переживань, настроїв. Наприклад, щирості: *von ganzem Herzen* — від щирого серця; болю: *ihm tat das Herz im Leibe weh* — серце кров'ю обливається; удачі: *j-s Herz gewinnen* — підкорити чиесь серце; переживання: *sich etwas zu Herzen nehmen* — брати близько до серця. Часто використовується для опису характеру людей: *viel Herz haben / ein Herz im Leibe haben / ein Herz im Busen tragen* — мати золоте / добре / велике серце. Зв'язане з поняттям любові: *sein Herz an j-m verloren haben / j-m das Herz uffnen* — відкрити серце / віддати комусь своє серце; *j-n ins Herz treffen* — розбити серце. Слід відзначити сильну фразеологічну еквівалентність російського слова «душа» / **Seele / dusza**. В німецькій та польській мові воно асоціюється з серцем, наприклад: душа пішла в п'яти — *er trdgt sein Herz in der Hand*; а вилити душу — *jemand das Herz ausschotten*; від душі відлягло — *kamień spadł z serca*.

Погляди вчених різняться щодо того, чи відносити фразеологічний компонент душа до соматичної лексики. Більшість все ж вважає, що цей компонент співвідноситься з соматичним кодом культури, а фразеологізми з цим компонентом несуть важливу функцію культурологічного характеру і широко функціонують для позначення дій людини та вираження різних відтінків характерів. Оскільки, ми можемо навести приклади соматизмів різних мов, де зустрічається слово «душа», то варто стверджувати, що вони таки належать до складу соматичної лексики.

Духовне та тілесне, за словами Д. М. Шмельова, «формують нерозривну єдність, разом складаючи одну людину» [11, с. 52]. Тіло людини розглядається як форма існування індивідуальності, як умістилище душі. Жива людина має гармонію тіла і душі. У польських словниках знаходимо: чого тільки душа бажає, скільки душа забажає *tyle, ile dusza zapragnie, zamarzy; jest wszystko, czego dusza zapragnie; oddać duszę Bogu; dusza, życie z kogoś ucieka; wyplakać duszę; upaść bez ducha, leżeć bez ducha*. Нім. розм.: *j-d hat Hornhaut auf der Seele* — дуже черства, нечула людина; душа мохом поросла; *ein schwarze Seele haben* — бути злою людиною.

Отже, дуже велику групу соматичних фразеологічних одиниць складають повні і неповні структурно-семантичні еквіваленти, причому найбільше число з них фразеологічні одиниці, що мають у своєму складі наступні назви частин тіла: *голова, язик, ніс, вухо, око, рука, нога, серце, душа*. Спільність цих ФО не є наслідком великої кількості запозичень, вона обумовлена простим збігом.

Фразеологізми відображають національну специфіку мови, її самобутність. У фразеології відображений багатий історичний досвід народу, в ній відбиті уявлення, пов'язані з трудовою діяльністю, побутом і культурою людей. Вивчення фразеології складає необхідну ланку в засвоєнні мови, в удосконаленні мовлен-

невої культури. Правильне й доречне використання фразеологізмів надає мові неповторну своєрідність, особливу виразність, влучність, образність.

Вживання назв частин тіла будь-якої мови допомагає не лише під час обговорення самопочуття або опису чієїсь зовнішності, але і для позначення якихось абстрактних, фізичних та нефізичних станів — настроїв, особливостей характеру, відносин між людьми. Дана робота викликала у нас великий інтерес і збагатила словниковий запас, навчила будувати логічні зв'язки між різними значеннями одного і того ж слова; ми змогли простежити і зіставити значення фразеологізмів та з'ясували паралелі між ними; познайомилися з великою кількістю цікавих фразеологічних зворотів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Lewicki A., Pajdzińska A. *Frazeologia* // *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2: *Współczesny język polski* / Pod red. J. Bartmińskiego / Lewicki A., Pajdzińska A. — Wrocław, 1993, — S. 307–326.
2. Palm Ch. *Phraseologie: Eine Einführung* / Ch. Palm. Tübingen : Narr, 1995. — 130 s.
3. Блюм О. Семантичні особливості соматичної фразеології / О. Блюм. — М. : АСТ-прес, 2000. — 20 с.
4. Иорданская Л. Н. Лингвистика частей тела. Семиотика. Лингвистика. Поэтика: К столетию со дня рождения А. А. Реформаторского / Л. Н. Иорданская. — М., 2004. — С. 397.
5. Назаров О. Сопоставительный анализ соматических фразеологизмов в русском и туркменском языках: Автореф. дис. канд. / О. Назаров. — Ашхабад, 1973. — 26 с.
6. Скоробогатько Н. О. Фразеологічна соматика в дзеркалі архетипних уявлень людини / Н. О. Скоробогатько / *Лінгвістика* : [зб. наук. праць]. — Луганськ : Альма-матер, 2008. — № 1 (13). — С. 154–159.
7. Стрілець Н. Я. Структурні та функціонально-семантичні особливості соматичних фразем у романських мовах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.05 «Романські мови» / Н. Я. Стрілець. — К., 2003. — 17 с.
8. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологія сучасної української мови / Ужченко В., Ужченко Д. — К. : Знання, 2007. — 494 с.
9. Чернишова І. І. Фразеологія сучасної німецької мови / Чернишова І. І. — М. : Вища школа, 1970 — 200 с.
10. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Шанский Н. М. — М. : Высшая школа, 1985. — С. 103–110.
11. Шмельов Д. М. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) / Шмельов Д. М. — М. : Наука, 1973.

СЛОВНИКИ

1. Lebda R. *Wielki słownik frazeologiczny* / R. Lebda; pod red. A. Latuska. — Kraków : Krakowskie wydawnictwo Naukowe, 2008. — 718 s.
2. Skorupka S. *Słownik frazeologiczny języka polskiego* : w 2 t. / S. Skorupka. — Warszawa : Wiedza Powszechna, 1974. — T. 1–2.
3. Німецько-український фразеологічний словник у 2-х т. / уклали В. І. Гавриць, О. П. Пророченко. — К. : Рад. шк., 1981. — Т. 1. — 416 с., Т. 2. — 384 с.
4. Словник фразеологізмів української мови / Відпов. ред. В. О. Винник. — К. : Наша думка, 2003. — 788 с.
5. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. УЗЗ Фразеологічний словник української мови / Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. — К. : Освіта, 1998. — 224 с.